Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 SPECIAL ISSUE- 159

Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality

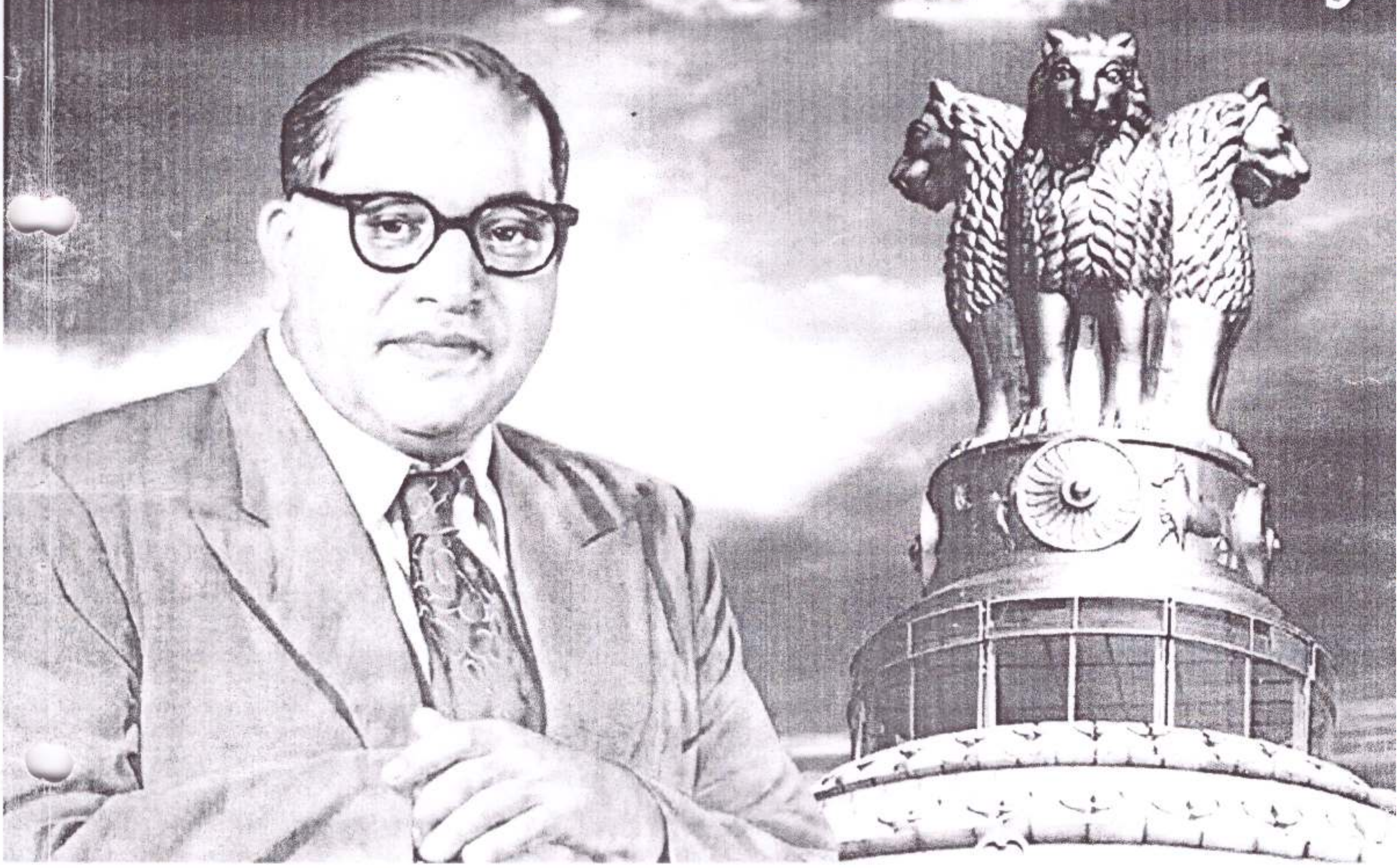

Guest Editor :
Dr. Manjushree Bobade
Principal,
Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Aundh, Pune 411 067

Executive Editor of the issue :
Dr. Vilas Sadaphal
Dr. Supriya Pawar
Prof. Eknath Zaware
Dr. Tanaji Hatekar
Prof. Kiran Kumbhar

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 159

Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality

Guest Editor:
Dr. Manjushree Bobade
Principal,
Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Aundh, Pune 411 067

Executive Editor of the issue:
Dr. Vilas Sadaphal
Dr. Supriya Pawar
Prof. Eknath Zaware
Dr. Tanaji Hatekar
Prof. Kiran Kumbhar

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -
- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.]**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.]**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.]**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.]**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.]**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.]**

Advisory Board -
- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -
- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar –** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 159 – Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Dr. B.R.Ambedkar and Indian Constitution	Dr. Nalini Waghmare	07
2	Dr. Ambedkar's Thoughts on Women Empowerment	D. L. Khokale	11
3	Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Annihilation of the Castes in Present Context	Dr. Rajendra N. Raskar	14
4	Dr. Babasaheb Ambedkar & Women Empowerment in India	Mrs. Vaishali Supekar	16
5	Dr. Ambedkar's Thoughts on Education	Tipusultan Inamdar	19
6	Dr. B. R. Ambedkar's Views on Democracy	Tansen Randive	22
7	Dr. Ambedkar's Thought on Education	Dr. V. D. Awari	24
8	Dr. Babashaeb Ambedkar : Versatile Personality	Sunil Kamble	26
9	भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	श्री. जीवन आयरे	28
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.मेघराज औटी	31
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	डॉ. ज्योती बिडलान	33
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	डॉ. संजीव बोडखे	37
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली परिवर्तनवादी चळवळ आणि दलित स्त्रीवादी भूमिपृष्ट	डॉ. सुचित्रा नाईक	40
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि सद्य:स्थिती	डॉ. संजय गायकवाड	47
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्थेबद्दलचे विचार	डॉ. मनीषा जगदाळे	50
16	भारतीय रिझर्व बँकेच्या स्थापनेत डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान	डॉ. जगदीश लांजेकर	53
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार	डॉ. विलास सदाफळ व प्रा.किरण कुंभार	59
18	भारतीय संविधान आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. संतोष कदम	62
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रविषयक दृष्टीकोण	डॉ. विठ्ठल केदारी	66
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला विषयक विचार	डॉ. अनिल कोकाटे	70
21	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. महेश कुलकर्णी	73
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्त्व आणि दलित चळवळ	डॉ. रघुराज कुरुमकर	77
23	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	डॉ. संजय लांडगे	79
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वर्ग आणि वर्णीय संकल्पना	प्रा. नागराज मगरे	82
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जातीनिर्मुलनविषयक विचारांची प्रस्तुतता	सचिन ओहोळ	86
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषी व शेतकऱ्यांसंबंधी विचारांचा अभ्यास	डॉ. पराग पाटील	88
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राज्यघटनेविषयी विचार	प्रा. अविनाश फलके	92
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रवाद	नवनाथ राठोड	95
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. राजकुमार रिकामे	98
30	भारतीय जातीव्यवस्था आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. जयपाल सावन	100
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संरक्षणविषयक धोरण	डॉ. बी. डी. तोडकर	106
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय भूमिकेच्या वैचारिक अधिष्ठानांचा अभ्यास	प्रा. स्वाती साळवे	112
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	प्रा. एकनाथ झावरे	115

34	भारतीय संविधानातून व्यक्त होणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर (भीम गीतांच्या माध्यमातून)	डॉ. प्रताप गायकवाड	117
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	प्रा.संदीप नन्नावरे	121
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : घटनेचे शिल्पकार	प्रा. एस. एम. देवरे	124
37	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार विषयक विचार	प्रा. धिरज शाखापुरे	126
38	अर्थविषयक विचारातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनील कवडे	129
39	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विशेष संदर्भ – शूद्र मूळचे कोण होते?	सौ. सुप्रिया पवार	132
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्त्रियांच्या हक्काची सनद	प्रा. पौर्णिमा सरदेसाई	135
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांविषयक विचार	डॉ. सुनील परदेशी	143
42	भारतीय राज्यघटना आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	विलास नाबदे	146
43	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलाविषयक धोरण	डॉ. सरोज पांढरबळे	151
44	शेती संकट, शेतकऱ्यांची आत्महत्या आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. दिनकर मुरकुटे	153
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलसिंचनविषयक विचार	डॉ. अविनाश साळवे	157
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार	प्रा. प्रेमचंद गायकवाड	160
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य	डॉ. निशा मोरे	163
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षण	मेघा पोरे	167

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 159 – Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality | February-2019
UGC Approved Journal

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - स्त्रियांच्या हक्काची सनद

पौर्णिमा सरदेसाई
नवनिर्माण शिक्षण संस्था, एस.पी.हेगशेटये महाविद्यालय, रत्नागिरी

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, थोर समाजसूधारक,मानवतेचे पुजारी, विद्वान प्राध्यापक,राष्ट्रीय एकात्मतेचे पुरस्कर्ते, भारतरत्न डॅ.बाबासाहेब आंबेडकर त्यांनी गावकुसापासून गोलमेज परिषदे पर्यंत दलितांचे प्रश्न मांडले.पाण्यापासून मंदिरप्रवेशा पर्यंत सत्याग्रह केले.सामाजिक विषमतेला आणि स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा पुरस्कार करणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन केले.सामाजिक न्याय आणि समतेसाठी माणूसकेंद्री घटना लिहीली.विषमव्यवस्था असलेला हिंदू धर्म नाकारुन बौद्ध धर्म स्विकारला त्याच्या सभा,संमेलने,परिषदा सत्याग्रह यातून दलितांच्या अस्तित्वाचे गतिमान केले.माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क दिला.त्याचे शिक्षण,शैक्षणिक कार्य, ग्रंथसंपदा,पत्रकारिता याकडे पाहिले की बाबसाहेब जीवन व कार्य महाकाव्यापेक्षा ही अमर व प्रेरणादायी आहेत.

सामाजिक समतेच्या चळवळी

स्त्रीया,दलित व कामगार यांना समाजिक व आर्थिक शोषणातून मुक्त करण्यासाठी आणि त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अधिक निकोप व विकसित करण्यासाठी सामाजिक समतेच्या चळवळी उभ्या राहिल्या,विविध संस्था ,गट , पंथ,सघंटनांच्या माध्यमातून अनेक लोकांनी, समाजसुधारकांनो, नेत्याचे योगदान मोठे होते.या सर्वांच्या हितासाठी,डॉ.आवेंडकरांनी राज्यघटना आणि हिंदू कोड बिल या भारताला दिलेल्या दोन देणग्यांच्या माध्यमातून त्या सर्व उपेक्षित घटकांना न्याय मिळवून देण्याचे महान कार्य केले.सामाजिक अन्याय आणि विषमतेचा इतिहासच बदलून टाकला.स्त्रिया,दलित व कामगार यांचे कैवारी ठरले अशा प्रकारे समाजिक,आर्थिक ,विषमतेमध्ये स्वत्व हरवलेल्या मानसाला मन देण्याचे काम त्यांनी केले.मनाला विद्रोहाच स्वप्न बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिल.'गूलामाला त्याच्या गूलामगिरीची जाणीव करुन द्या म्हणजे तो बंड करुन उठेल'हे अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष अब्राहंम लिंकन यांचे वाक्य बाबासाहेबांच्या वाणितून प्रकटले त्यामूळेच सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी हे सर्व घटक आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करीत आहेत. त्यापैकी एक घटक म्हणजे स्त्रिया डॉ.आंवेडकरांचा स्त्रियाकंडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा होता हे या लेOEIIमधून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रियांच्या गूलामगिरीची पार्श्वभूमी

वेद काळात स्त्रियांना पूरुषां इतकेच स्थान,जीवनाच्या विविध क्षेत्रात मुक्त संचार होता.स्त्री - पूरुष समान व एकमेंकाना पूरक मानले जाई स्त्रिया वेदातील मत्रं म्हणत असत.त्या वेदाभ्यासही करत असत धर्म,तत्वज्ञान,विश्वाची उत्पत्ती इ. गहण आणि जटिल विषयानवर पुरुषांच्या बरोबर वाद विवाद करणाऱ्या गार्गी,मैत्रयी,लोपमूद्रा सारOEया विदूषी यांची उदाहरणे सांगता येतील. पुढे हिंदू धर्मावर मनुस्मृतिचा प्रभाव वाढल्यापासून स्त्रिंयाना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. जीवनातील विकास,श्रमविभागणी मुळे स्त्री - पुरुष संबंधाचे स्वरुप बदलले.स्त्री ही पुरुषाची OEIIाजगी मालमत्ता म्हणून गणली जाऊ लागली.सुरक्षिततेच्या भावनेतून ती गुलाम बनत गेली. पुढे पुरुष प्रधान संस्कृती तयार झाली. बालविवाह,सतीची चाल,विधवा केशवपन अशा अनिष्ठ प्रथा परंपरा निर्माण झाल्या मुलगी परक्याचे धन अशी समाजाची मानसिकता झाली. मध्ययुगिन कालOEIंडात परकिय आक्रमणांमूळे स्त्रीजीवन चार भिंतिच्या आत गुंतून पडले त्यामूळेच राणी लक्ष्मीबाई,ताराबाई,चांदबिबी आदिंनी राज्य केले असले तरी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अत्यूच्य पदावर रझियासूलतान ही एकच स्त्री दिसते तिला ही सामाजिक अनिष्ठ रुढी परंपरेशी संघर्ष करावा लागला.अशा प्रकारे स्त्रीचे असामान्यत्व पुरुष प्रधान संस्कृतीने नाकारले.

ISSN : 2348-7143
February-2019

19व्या शतकात स्त्रीविषयक सूधारणांची गरज भासू लागली पण भारताच्या इतिहासात स्त्रीयांच्या अधिकाराची पहिली सनद महंमद बिन तुघलकाने स्त्रियांना बहाल केली. त्याने सक्तीने सती प्रथेला बंदी घातली एवढेच नव्हे तर सती जाण्यापूर्वी सरकारी परवाना काढण्याची अट घातली. परंतू मूल्ला - मौलवी,शास्त्रीपंडीत,भ्रष्ट अधिकारी,रयत या साऱ्यांनी महंमदला वेढ्यात काढून त्याची योजना फोल ठरवली.अल्लाउीन fOEाlजीनेही आपल्या राज्यात वेश्यांना बंदी घातली व त्यांनी विवाह करावा Iसा हूकूम काढला. या नंतर अकबराने स्त्री मूक्ती साठी सर्व व्यापक व मूलगामी गोष्टी केल्या . (प्रज्ञासुर्य,1991,पृ.क्र.215)

ब्रिटिश सत्ता स्थापनेनंतर भारतीयांना पाश्चात्य ज्ञान संस्कृतीची ओळOEा झाली शिक्षणामुळे वैचारिक जागृती घडून आली त्यातून बुद्धीवाद ,स्वातंत्र्य ,समता यांना महत्व आले.मानवतावादी fOEाश्चन मिशनऱ्या आणि नव्या विचारांनी भारलेल्या राजा राममोहन रॉय,लोकहितवादी,न्या.रानडे, आगरकर,महर्षी कर्वे,सावित्रीबाई फुले,पंडिता रमाबाई आणि ज्यांनी स्त्री पूरुष समानतेसाठी शुद्रातिशुद्रांसाठी लढा दिला आणि स्त्रियांचे सर्व नाजूक प्रश्न या क्षेत्रात पूढाकार घेऊन प्रत्यक्ष कार्य करणारे क्रांतीसुर्य महात्माफूले,राजर्षी शाहूमहाराज आणि त्यांचा वारसा चालविणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर .रमाबाईंना लिहलेल्या एका पत्रात ते म्हणतात,'मी नारी उन्नतीसाठी लढणारा एक योध्या आहे.स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आवश्यक तो संघर्ष केला त्याचा मला अभिमान आहे.

स्त्री विषयक विचार

बाबासाहेबांनी 'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म ' या महान ग्रंथाची निर्मिती करुन स्त्री फक्त चूल - मूल सांभाळणारी पुरुषाची दासी एवढीच तिची भूमिका नसून ती एक शक्ती आहे.तिच्या सर्जनशक्तीची ओळOEा पूरुष संस्कृतीला नाही. ती धैर्याचे महामेरु जन्माला घालते.सुOEादुOEाच्या पलिकडची वेदना घेऊन ती पुरुषांना घडविते.तिच्या सुप्त गुणांची पारOEा करुन विकासाच्या नवनव्या दिशा जर तिला प्राप्त झाल्या तर प्रत्येक क्षेत्रात तिची आगेकूच राहिल.(प्रज्ञासुर्य,1991,पृ.क्र.215) हे बाबासाहेबांनी स्पष्ट केले.प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रीण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य करावे.मात्र गुलामाप्रमाणे वागण्यास OEांबीरपणे नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा यावरुन पूरुष श्रेष्ठ व स्त्री कनिष्ठ ही भावना नष्ट करणे आणि स्त्री - पुरुष समानतेचा दृष्टीकोन दिसून येतो.

दलित स्त्रियांना उपदेश

दलित स्त्रियांना उेश्यून बोलताना सतत स्त्रियांनी सतत स्वतःचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा,राहणीमान बदलण्याचा उपदेश करीत. दलित समाजाबल बोलताना आंबेडकर म्हणतात,स्त्री हीच दलित समाजाचा उद्धार करील.कर्मकांड,अंधश्रद्धा दूर करील यावर त्यांची श्रद्धा होती.म्हणूनच ते आपल्या भाषनातून नेहमी सांगत की,तुम्ही तुमच्या मुलांना शिकवा.नीटनेटके रहा.गळ्यात ढीगभर काचेचे मणी घालू नका.फक्त काळ्या मण्यांचा एक सर ठेवा. तुमच्या हातातील कोपरापर्यंतचे चांदीचे गोठ ,पाटल्या व गळस-या ही तुमच्या जातीची OEूण आहे. त्यामूळे दागिना घालायचा तर सोन्याचा घाला सर्वात महत्वाचे म्हणजे मेलेल्या जनावराचे मांस OEाणे बंद करा व घरात कोणालाही OEाऊ देवू नका.मुलाप्रमाणे मुलींना ही शिक्षण द्या.फाटके कपडे असले तरी स्वच्छ,नीटनेटके धुऊन वापरा. महाड मुक्ती संग्रामाच्यावेळी महिलांना उेश्यून म्हणतात,तुमच्या कुशीत जन्माला येणे पाप समजले जाते.आम्हाला लोकांनी हीन म्हटले तर तुम्हांस वाईट वाटत नाहीकाय? आमच्या उन्नती साठी तुम्ही झटले पाहिजे,आपल्या मुलींना शिक्षण द्या. नवरा,मूलगा किंवा बाप,भाऊ दारु पिऊन घरात आला तर त्याला घरात घेऊ नका जेवण देऊ नका 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा ,त्याचा तिन्ही लोकी झेंडा' अशी महत्वाकांक्षा ठेऊन संतती निर्माण करा.

20 जुलै 1942 अfOEाल भारतीय दलित परिषदेचे तिसरे अधिवेशन नागपूर येथे भरले होते.या अधिवेशनात 20 ते 25 हजार स्त्रिया हजर होत्या. तेव्हा त्यांच्याशी संवाद साधताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात,'एOEाद्या समाजाच्या स्त्रियांच्या प्रगतीवरुन त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते.तुम्ही स्वच्छ रहा. सर्व दुर्गुणांपासून दूर

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 159 – Dr. Babasaheb Ambedkar : Versatile Personality
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

रहा.मुलांना शिकवून महत्वाकांक्षी बनवा.' ते थोर पुरुष होणार आहेत असे त्यांच्या मनावर बिंबवा .त्यांच्यातील न्यूनगंड नाहीसा करा मूलांचे लग्न करण्याची घाई करु नका.त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे होण्यासाठी लायक करा.सामाजिक परिवर्तनातील स्त्रियांची भूमिका किती महत्वाची आहे हे ओळOEIून त्यांनी उपदेश केला. म्हणूनच त्यांनी सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण हा एकच राजमार्ग आहे.म्हणून "शिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" असा संदेश दिला.'

त्यांचे कार्य केवळ दलित भगिनेंपुरतेच मर्यादित नाव्हते तर या देशातल्या तमाम हिंदू स्त्रियांच्या उद्धाराचे कार्य होते.स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी त्यांनी केवळ उपदेशवर भाषणे दिली नाहीत तर त्यांच्यात आमूलाग्र बदल व्हावा,नवचैतन्य निर्माण व्हावे यासाठी प्रयत्न केले.

मनुस्मृतीचे दहन

डॉ.आबेंडकरांना "हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती" ही पुस्तिका लिहली.त्यामध्ये हिंदू स्त्रियांच्या अवनतीसाठी मनुस्मृतीमध्ये जे कायदे तयार केले होते.त्याविषयी माहिती दिली आहे.त्यामध्ये मुलीने लहानपणी वडिलांच्या तरुणपणी, पतीच्या आणि पतिमृत्यूनंतर मुलाच्या आज्ञेत राहिले पाहिजे स्त्रियांना स्वतंत्रपणे वागण्याचा अधिकार नाही.मनूने 'विवाह' पवित्र विधी मानला. विवाह झाल्यावर पतीपासून वेगळे राहणे त्रिकाल अशक्य ठरविले .पतीने पत्नीचा त्याग केला तरी ती पतीपासून विभक्त होऊ शकत नाही.थोडक्यात नवरा कसा ही असला तरी त्याला परमेश्वर मानून स्त्रीने आपले आयूष्य त्याच्या सोबत काढावे. त्याच्या पासून तिला वेगळे होता येणार नव्हते. घटस्फोट घेता येणार नव्हता तसेच कुंटूबाच्या मालमत्तेवर स्त्रीचा हक्क नाही. तिला ज्ञानार्जनाचा हक्क नाही. वैदिक मंत्र म्हणता येणार नाहीत. यज्ञविधी करता येणार नाही.अशा प्रकारे सर्व क्षेत्रातून स्त्रीचे अस्तित्व संपवून टाकले होत.चूल आणि मूल एवढेच कार्यक्षेत्र निश्चित करणाऱ्या अनेक प्रकारच्या बंधनात जOEIडणाऱ्या 'मनुस्मृती'चे दहन डॉ.आंबेडकरांनी केले आणि हिंदू कोड बिलाच्या रुपाने स्त्रियांच्या समान हक्कावर शिक्का मोर्तब केले. (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विश्वरत्नकसे?(व्यक्तिमत्व आणि कर्तुत्व),2012,पृ.क्र.186,187)

हिंदू कोड बील : - स्त्रियांच्या हक्काची सनद

डॉ.आंबेडकर कायदामंत्री असताना हिंदू कोड बीलाचे चार निरनिराळे भाग करुन चार कायदे तयार केले.ते म्हणजे [1] हिंदू विवाह कायदा [2] हिंदू वारसा हक्क कायदा [3] हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा [4] हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा असे चार कायदा संहिता 1955 - 58 मध्ये झाले याला हिंदू कोड बील असे म्हणतात.

हिंदू कोड बील : - पार्श्वभूमी

हिंदू धर्मातील विवाह,मालमत्ता ,वारसाहक्क याबाबत द्विविध पद्धती मूळे अनेक अडचणी व कटकटी निर्मान झाल्या व न्यायव्यवस्थेत जे निकाल देण्यात आले त्यातील विसंगतपणा कायदे पंडितांच्या लक्षात आला.स्त्रियांच्या बाबतीत वारसाहक्क व विवाह यासंबंधी अनेक अन्याययुक्त कलमे आहेत .त्यात योग्य ती दुरुस्ती व्हावी असे समाजसूधारक आणि स्त्रियांच्या विषयी कार्य करणाऱ्या संस्था यांना वाटू लागले.त्या संदर्भात काही कायदे ही झाले.पण या जुवबी धोरणामुळे कायदेपंडित ,समाजसूधारक आणि सुशिक्षीत स्त्रिया यांचे समाधान झाले नाही.हिंदू कायद्यात सर्व इष्ट प्रकारची सूधारणा झाली पाहिजे यासाठी चळवळी सुरु केल्या व सरकारकडे याबाबत मागणी केली या सर्व सूचनांचा विचार करुन सरकारने 1941 साली 'दि हिंदू कोड कमिटी ' नेमली हिंदू कायद्यांचे संहितीकरण करुन सर्व हिंदूना कायदा लागू करावा व त्यात हिंदू स्त्रियांना समान हक्क देण्यात यावेत हे या समितीचे प्रमुOEI काम होते.1944 साली सरकारने दि हिंदू लॉ कमिटीचे पूनरुज्जीवन केले. सदर कमिटीने हिंदू कायद्याचा मसुदा तयार केला तोच हिंदू कोड म्हणून प्रसिद्ध झाला. डॉ.आंबेडकर कायदेमंत्री म्हणून हिंदू कोडला कायदेशीर भाषेची लेणे लेवण्याचे प्रमूOEI काम त्यांच्याकडे आले होते. (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल,2012,पृ.क्र.33,34) त्या दिवसात

त्यांची प्रकृती बिघडत चालली होती, तरीही हिंदू कोड साठी OEIप मेहनत घेत हजारो विरोधकांशी चर्चा करुन त्याच बाजू कशी चुकीची आहे व समाजाला हानीकारक आहे हे पटवून देण्याचे मनापासून प्रयत्न करत होते.

कायदामंत्री असताना हिंदू कोडबील तयार करुन 09 ऑगस्ट 1948 ला विधी मंडळात मांडले त्या वेळी विधेयकाचे स्वरुप स्पष्ट करण्यासाठी भाषण केले त्यावेळी ते म्हणतात या विधेयकाने हिंदू कायद्याचे संहितीकरण व त्यात आवश्यक त्या सुधारणा कराव्यात व चालू परिस्थीतीमध्ये शक्य तेवढे कमी बदल करावेत असे धोरण ठेवले आहे. त्याशिवाय हिंदू कायद्यातील ज्या अंगाना हे विधेयक स्पर्श करते ते 1] मिळकतीचा वारसा 2]वारशाची परंपरा 3] उपजिवीका 4] विवाह 5] विवाह विच्छेदन 6] दत्तक 7] अल्पवयीनांचे पालकत्व या विधेयकातील अनेक गोष्टी स्त्रियांच्या न्याय हक्क अधिकार मिळवून देणाऱ्या होत्या. त्या पैकी

1] मुलगी किंवा मुलाची पत्नी [विधवा] यांना मुलाएवढाच वाटा वारशात आहे

2] बाप प्रथम व आई नंतर अशी सध्या वारसा दऱ्याची प्रथा आहे. त्या ऐवजी आई प्रथम व बाप नंतर असा क्रम स्विकारला आहे. 3] स्त्री वारशामध्ये (1) स्त्रीधन (2) स्त्री मिळकत असे स्त्री धनाचे प्रकार होते या विधेयकात सर्व स्त्रीधन एका प्रकारात आनले स्त्री धनात मुली एवढाच वाटा मुलाला अशी व्यवस्था केलेली आहे. या शीवाय स्त्री मिळकत जी असते ती पूर्णाधिकाराने म्हणून तिला मिळावी अशी नवी व्यवस्था आहे.

3] विवहाचे दोन प्रकार विधेयकात मानले आहे.

(1)संस्कार पद्धती (2) नोंदणी पद्धती - दोन्ही प्रकारात विवाहाच्या अटी बहुतेक सारOEयाच आहेत. मात्र संस्कार पद्धतीत वधू वराची जात नि पोटजात एक असावी लागते. अशी अट नोंदणी पद्धतीत नाही. सध्याच्या तत्कालीन कायद्यात गोत्र- प्रबल एक

असले तर विवाह होऊ शकत नाही. पण या विधेयकात गोत्र - प्रवराची आडकाठी असणार नाही.

5] तत्कालीन काळात बहुपत्नीत्वाची परवानगी होती पण या विधेयकात एकपत्नीत्व किंवा एक पतित्व अपरिहार्य केले .हिंदू संहितेत स्वातंत्र्य आणि सक्ती यांचे पुरोगामी मिश्रण केलेले होते.

6] सात कारणांवर आधारीत घटस्फोट घेण्याचा अधिकार दिला -(1)परित्याग (2) धर्मांतर (3) उपस्त्री ठेवणे/राहणे (4) बरे न होणारे वेड (5) भयंकर महारोग (6)सांसर्गिक गुप्तरोग (7) कौर्य

असे काही महत्वपूर्ण मे संहितेमध्ये मांडले होते त्याचे स्वरुप आंबेडकरानी सांगितले त्यावर अनेकांच्या वेगवेगळ्या प्रतिक्रीया होत्या काहिंच्या मते या महत्वाच्या विधेयकाचा विचार करण्याला पुरेसा वेळ देण्यात आला नव्हता .काहींच्या मते कालप्रवाहात आता हिंदू कायदा चांगला स्थिरावला होता. त्यामूळे कायद्यात हात घालणे म्हणजे धर्मात हात घालण्यासारOEो आहे. धर्म सनातन आहे त्यात काही अंगभूत चैतन्य असल्यामूळेच आज हजारो वर्षे त्याचा प्रवाह अविरत वाहत आहे. तो तसाच ठेवला पाहिजे. काहींच्या मते, विवाहाच्या गोष्टींशी धर्माचा काही संबंध नाहीसमाजाच्या धारणेसाठी कालानुसार बदलले पाहिजे तर काहींच्या मते अनेक न्यायालयांचे निकाल स्थानपरत्वे नि गट परत्वे पडणारे फरक अफाट विविधता व लवचिकता यामुळे हिंदू कायदा एकरुप करणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे सुधारकांना वेगवेगळ्या टप्यांवर ते विधेयक थांबावयास हवे होते तर सनातन्याना कमी जास्त मागे जावयास हवे होते, इतकी मतमतांतरे असताना किती चौफेर बाजूंनी हिंदू कायद्याचा आणि त्याचा जास्तीत जास्त संबंध स्त्रियांच्या हिताचा विचार मांडला आहे. यांचा व्यासंग, प्रगाड पांडित्याची प्रचिती येते.

हिंदू कोड बिलाचा विरोध

हिंदू कोड बिल लोकसभेत येणार याचा गाजावाजा वर्तमान पत्रातून होऊ लागला जुन्या विचारांच्या 1)सनातनी हिंदूनी-बिलाविरुद्ध जाहीर चळवळी सुरु केल्या. पंडित नेहरुंनी काही झाले तरी हिंदू कोड बिल आम्ही मंजूर करणारच अशा जाहीर सभांमधून घोषणा करु लागले तसे जीर्ण मतवादी विरोधक जास्तच चिडू लागले. या बिलाला विरोध करणारा हा पहिला वर्ग

2) दूसरा वर्ग राजकीय पुढाऱ्यांचा मतदारांना OEूश करण्यासाठी हवी ती भूमिका त्यांना घ्यावी लागते बिलाला विरोधकांनी विरोध केला त्यात जरी त्यांचे निरनिराळे हेतू होते तरी त्यांचा परिणाम नेहरु सरकारला विरोधकांपूढे नमते घ्यावे लागले कारण थोड्याच दिवसात 1952 ची निवडणूक होणार होती तर बिल मूळ स्वरुपात मंजूर व्हायला पाहिजे या विचाराला आंबेडकर चिकटून राहिले होते. 3) तिसरा वर्ग सवर्ण हिंदूतील वर्णश्रेष्ठत्वाने प0ढाडलेल्या लोकांचे हे बील पास झाले तर त्याचा परिणाम असा होईल की,ज्या हिंदू धर्मशास्त्राचे संहितीकरण आतापर्यंत एका ही वर्ण श्रेष्ठीला करता आले नाही ते एका अस्पृष्य पंडिताने केले यात आपली नामूष्की होणार आणि बिल पास झाले तर बहुजन समाज त्याला 'आंबेडकर स्मृती 'म्हणून संबोधतील आणि देशाच्या भावी इतिहासात हेच नमूद करण्यात येईल.(डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल,2012,पृ.क्र.41)

शेवटी हे कोडबिल नामंजूर केले गेले. 2वर्षे रात्रंदिवस जिवापाड मेहनत घेऊन बिल तयार केले.आणि त्याचा शेवट असा व्हावा हे पाहून आंबेडकरांना वाईट वाटले म्हणून त्यांना कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.पूढे हिंदू कोड बिलातच काही बदल करुन कायदे पास केल.

हिंदू संस्कृतीवरील प्रेम

अस्पृश्यांना सवर्णांकडून जी मानहानी,हाल,अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या होत्या त्या हिंदू धर्मावर रागावून जरी त्यांनी येवल्याला [नाशिक] धर्मांतराची घोषणा करुन 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही.'

अशी घोषणा केली असलीतरी त्यांच्या अंतरमनात हिंदू धर्माचे प्रेम नसेल पण हिंदू संस्कृतीवरील प्रेम रेंगाळत होते.हिंदू समाज आणि संस्कृतीबल आपुलकी वाटत होती.असे जर नसते तर त्यांनी हिंदू संहितेचा एवढा पसारा मांडला नसता.त्यांना जो राष्ट्रवाद अपेक्षित होता,त्यात ते हिंदूच होते.पण हिंदूसह अस्पृष्य,मूसलमान,शीOEा,ƒOEास्ती,ज्यू हे ही अभिप्रेत होते धर्मांतराच्या घोषणेनंतर 1935 नंतर 21 वर्षांनी - 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी धर्मांतर करुन बौद्ध धर्म हा मुळ भारतातील धर्म स्वीकारला यावरुन त्यांचे आपल्या देशावरील, संस्कृतीवरील प्रेम दिसते.

RESEARCH JOURNEY

भारतीय राज्यघटना

त्यांचे कार्य नि कर्तृत्व घटनेला पुरुन उरले होते.घटनेच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय स्त्रियांना अनेक अधिकार दिले त्यामूळे ग्रामपंचायत सदस्या पासून पंतप्रधान,राष्ट्रपती पदापर्यंत स्त्रिया पोहचल्या आजच्या वैज्ञानिक युगात के.कवलजीत विमान चालवते तर सुरेOEा भोसले सुपरफास्ट रेल्वे चालवते गिर्यारोहनामध्ये स्त्री मागे नाही.अनेकानेक स्पर्धा क्षेत्रे तिने काबीज केली आहे.इंजिनिअर,डॉक्टर,वकील ही तर सर्वसामान्य बाब झाली आहे.पण याहून स्वातंत्र्य म्हणजे ---

□□या देशातील कोणती ही स्त्री आपल्या मर्जीनुसार आपल्या अपत्याला जन्म देऊ शकते वा नाही.
□□द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा अमंलात आणला.
□□बहुपत्नीत्वाची चाल बाद ठरविली.
□□पतीच्या व पित्याच्या मालमत्तेत स्त्रीला वारसा हक्क मिळवून दिला
□□दत्तक कायद्यानुसार एOEाादी मूलगी ही दत्तक घेतली जाऊ शकते हे सिद्ध केले.
□□हिंदूंच्या वाईट चालरितीवर घटनात्मक प्रतिबंध टाकले.
□□देवदासी सारOEया व्याभिचारी प्रथेला आळा बसावा म्हणून फूले, आंबेडकरांनी सतत संघर्ष केला.
□□देवदासी,मूरळी या पद्धतीला घटनाबाह्य तर ठरविलेच पण वेठबिगार,स्त्री विक्री कायद्याने बंद झाली.
□□स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित केली.

□□गिरणी मजूर,विडी मजूर,कष्टकरी,कामगारी स्त्रीयांचे शोषण थांबवून त्यांच्यसाठी अनेक सोयीचा मसूदा तयार केला

हे सर्व स्त्रियांच्या सर्वांगिण उन्नतीसाठी तीच्या सन्मानासाठी समतेसाठी त्यांना माणूसपण देण्यासाठी झटणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे 'नवस्मृतीकार' ठरले .

संविधानात्मक तरतूदी

भारतीय संविधानात स्त्रियांच्या बाबतित तरतूद केलेली आहे ती येणेप्रमाणे आहे-

1] कलम 14 अन्वये -कायद्यापुढे समानता प्रदान केलेली आहे.

2]कलम 15 अन्वये -राज्य केवळ धर्म,वंश,जात,लिंग,जन्मस्थान या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरुन कोणत्याही नागरिकाला प्रतिकूल होईल अशाप्रकारे भेदभाव करणार नाही.

3]कलम 15 [3] - या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टीमुळे,स्त्रिया व बालके यांच्याकरीता कोणत्याही विशेष तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही.

4] कलम 16 [2] - अन्वये केवळ लिंगावरुन राज्याच्य अOEIत्याराOEIालील कोणतीही नोकरी किंवा पद त्यांच्याकरता अपात्र असणार नाही अथवा त्यांच्या बाबतीत प्रतिकूल असा भेदभाव केला जाणार नाही.

5] कलम 39 [2] - उपजीवीकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री व पुरुष नागरिकांना सारOEIाच असावा.

6] कलम 39 [घ] - पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समानकामाबल समान वेतन मिळावे. 7] कलम 39 [ड] - स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद यांचा दुरुपयोग करुन घेण्यात येऊ नये आणि नागरिकास आर्थिक गरजेपोटी त्याचे वय किंवा ताकद यास न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पडू नये.

8] कलम 42 - राज्य हे कामाबाबत न्याय्य व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी व प्रसूतिसाहाय्यासाठी तरतूद करील.

9] कलम 325 - कोणतीही व्यक्ती धर्म,वंश,जात,किंवा लिंग या कारणावरून मतदार यादीत समाविष्ट होण्यास अपात्र असावयाची नाही किंवा तिने OEIास मतदार यादीत समाविष्ट केले जाण्याची मागणीही करावयाची नाही.

अशा प्रकारे स्त्रियांच्यासाठी भारतीय संविधानात तरतूदी केलेल्या आहेत.

28 जूलै 1928 रोजी मुंबई विधान मंडळात त्यांनी(On Maternity Benefit Bill) यावर भाषण केले त्यात ते म्हणतात ,कामगार स्त्रीला प्रसुतीनंतर काही दिवस वेतन देन्याबाबतची मागणी केली ही बाब जरी आर्थिक वाटत असली तरी स्त्रीचे आरोग्य व लहान बाळाच्या काळजीची बाब म्हणून [आर्थिक, शारिरीक व बाळाचे आरोग्य] या तीन बाबींचा विचार करुन बाबासाहेबांनी या बिलाची मागणी केली.हे बील केवळ मुंबई इलाOEयापूरतेच न ठेवता संपूर्ण भारतात उपयोगात आणावे असे ते म्हणतात.(डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विश्वरत्नकसे?(व्यक्तिमत्व आणि कर्तुत्व),2012,पृ.क्र.189) याच बरोबर संतती नियमनाबाबतही त्यांचे विचार प्रगतिक होते,हे स्पष्ट होते.

संतती नियमन

लोकसंOEया वाढली तर कोणत्या समस्या निर्मान होतात स्थिती,स्त्रियांचे आरोग्य,दारिद्र,बालकांचा विकास ,अन्नाची समस्या अशा विविध दृष्टिकोनातून त्यांनी संतती नियमनाचा विचार मांडला घरात जास्त मूले असल्यास काय परिणाम हातो .

याची जाणिव प्रत्यक्ष बाबासाहेबांना झालेली होती ते स्वतःआपल्या आई वडिलांचे 14 वे रत्न होते.संतती नियमंनाचा विधीमडंळात मांडलेला ठराव अत्यंत महत्वाचा होता.गरोदरपणा,बाळंतपण,संगोपन याचा विचार स्त्रिला करावा लागतो.त्याचा त्रासही सहन कारावा लागतो.संतती टाळण्यासाठी अघोरी पद्धत म्हणजे गर्भपात याचा ही तिच्या शरीरावर ,मनावर व्यक्तीवर परिणाम होतो.अनेक स्त्रिया मृत्यूमुOEII पडतात.म्हणून त्यांनी स्त्रियांच्य

तर आंबेडकरांच्या विचारांचे बळ घेऊन लढावे लागेल. शरण कुमार निबांळे यांच्या शब्दात सांगायचेच तर ज्यांच्या तत्वज्ञानाने अनेक लेOEाक, विचारवंत प्रभावीत झाले आहेत.ज्यांच्या कार्यात हा काळ भारावून गेला आहे.ज्यांच्या जीवनाने एका विशाल समाजाला उदंड विश्वास दिला आहे.असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे एका महामानवाच नाव नाही,ते एक प्रतिक आहे,जाग्या झालेल्या मूक समाजाच,लढावू चळवळीच,तो एक विचार आहे,माणसाला माणूसपण देणारा ! (प्रज्ञासुर्य,1991,पृ.क्र.6)

संदर्भग्रंथसूची

1. लिंबाळे शरणकुमार,प्रज्ञासुर्य,प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर,प्रथम आवृत्ती,1991.
2. नगराळे,शंकरराव गणपतराव,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विश्वरत्नकसे?(व्यक्तिमत्व आणि कर्तुत्व),सुधीर प्रकाशन,वर्धा, 2012.
3. वाघमारे,भारत,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल,प्रबुध्दभारत प्रकाशन,नागपूर,2012.
4. महाराष्ट्राचा इतिहास,महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,पुणे,2012.